

เกลือ ปลา หาทาม : นิเวศวัฒนธรรมลุ่มน้ำสงคราม

พรพนา ก้วยเจริญ

12 มกราคม 2549

“นิเวศวัฒนธรรมคือ ระบบนิเวศที่คนในท้องถิ่นเดียวกัน หลายชุมชนอยู่ในพื้นที่เดียวกัน อยู่ในชุมชนเหมือนกัน ปรับตัวเข้าสู่สภาพแวดล้อมเหมือนกัน ทำให้เข้าใจประวัติความเป็นมาของชุมชน เข้าใจความสัมพันธ์สิ่งนอกเหนือธรรมชาติ”

ศรีศักร วัลลิโภดม ๒๔ เมษายน ๒๕๔๗

การรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตไม่ว่าในสังคมใดๆ ล้วนต้องพึ่งพาฐานทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมชนบทอย่างชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง อันมีทรัพยากรสำคัญของท้องถิ่น คือ เกลือ ปลา และปาทาม ชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่างในอดีตใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ และกลไกทางวัฒนธรรม เช่น จารีตประเพณี ความเชื่อในสิ่งนอกเหนือธรรมชาติในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม ก่อร่างสร้างชุมชนจนเป็นปึกแผ่นถาวรสืบเนื่องถึงปัจจุบัน

ปลา (รวมทั้งสัตว์น้ำอื่นๆ) และปาทาม คือ องค์ประกอบส่วนหนึ่งของระบบนิเวศลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง พ่อสินสมุทร พักตร์พรหม ชาวประมงผ่านประสบการณ์หาปลามายาวนานกว่าครึ่งชีวิตหรือเกือบ ๕๐ ปี อธิบายห่วงโซ่อาหารในระบบนิเวศลุ่มน้ำสงครามไว้ว่า

“สาเหตุที่ปลาแถบนี้มีมากเพราะว่า มีป่าบุงปาทามที่ลึกเข้าไปจากริมแม่น้ำกว่า ๓ กิโลเมตร ตามสายน้ำยาม ห้วยน้ำอูน ต่อเนื่องไปทางเหนือจนถึงบ้านซางและเลยไปอีก ป่าบุงปาทามนี้จะมีลูกไม้มาก ทำให้เป็นศูนย์รวมของปลา มีที่ลุ่มที่ดอนสลบเป็นที่อยู่ของไส้เดือนดิน สลบบึงหญ้าแฝกเป็นที่เกาะของหมูนม และแมลงในถูดู่น้ำหลาก น้ำขึ้นมา ปลาได้กินนม บัดน้ำลดมดได้กินปลา ปลาจะอาศัยกินนมแมงพวกนี้เมื่อน้ำหลากขึ้นมารวมทั้งลูกไม้ ฉะนั้นปลาที่กินเนื้อ ก็ได้กินไส้เดือน แมลงต่างๆ ส่วนปลากินพืชก็มีอาหารมากมาย เช่น ลูกไม้ ใบไม้

รวมทั้งเศษพืชซากต้นไม้ที่ตายไป เมื่อน้ำท่วมเกิดเหา¹ เป็นอาหารของปลากินพืช พืชพรรณที่ หลากหลายหนาที่บในทามนั้นเองที่เป็นสิ่งอำนวยให้ปลาเจริญพันธุ์มากมายและอาศัยอยู่ ปลา มากเพราะป่าทามมาก แม้ที่อื่นจะมีทามเช่นกัน แต่จะมีตามลำน้ำไม่กว้างใหญ่เหมือนแถบ ตอนล่าง ทำให้ความหลากหลายน้อยกว่าแถบตอนล่าง”²

ฤดูกาลน้ำหลากนับเป็นฤดูกาลแห่งการผลิตที่สำคัญมากของผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำ สงครามตอนล่าง ชาวบ้านที่นี่จะเรียกช่วงเวลานี้ว่า “ช่วงน้ำแดง” เนื่องจากน้ำฝนตกชะดินไหล ลงแม่น้ำสงครามทำให้น้ำมีสีแดงเหมือนสีอิฐ ขณะที่น้ำในลำน้ำโขงมีสีใสกว่า ชาวประมงเชื่อว่า กลิ่นน้ำแดงกระตุ้นให้ปลาจากแม่น้ำโขงว่ายเข้ามาวางไข่ในลุ่มน้ำสงคราม แต่บ้างก็ว่าเพราะ ปลามันได้กลิ่นดินเอียดหรือดินเค็ม

“ปลาน้ำสงครามมาจากน้ำโขง จากทะเลสาบเขมร สังเกตได้ชัดตอนเดือนห้า เดือนหก (พฤษภาคม-มิถุนายน) ฝนตกปลาเริ่มผสมพันธุ์ ปลาเคลื่อนย้ายวังออกจากวังนั้นสู่วังนี้ ในน้ำ สงครามมันจะมี วัง ลั้ง แก่ง หาด วังจะเป็นหลุมลึกๆ หน่อย ลั้งตื้นมาหน่อย ถ้าแก่งเป็นแก่งหิน แอ (หินลูกรัง) หาดทรายจะตื้นมาก โผล่ให้เห็นเลย เดือนห้าเดือนหก ฝนตกน้ำแดงปลาจะขึ้นมา ผสมพันธุ์จากน้ำโขง เริ่มแต่เมษายน-สิงหาคม เมื่อก่อนป่าบุงป่าทามผลไม้อาหารเยอะ ป่าบุง ป่าทามเป็นที่วางไข่ เมื่อวางไข่เสร็จแล้ว เดือนกันยายน-ตุลาคมก็ล่องกลับน้ำโขงเป็นกลุ่มๆ ฉะนั้นที่อยู่ของปลาจริงๆ คือน้ำโขง ส่วนแหล่งผสมพันธุ์จะมาน้ำสงคราม”³

ชาวประมงน้ำสงครามทุกคนล้วนมีองค์ความรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างปลาและป่า ทามอย่างดี เพราะป่าทามคือแหล่งหาอยู่หากินที่สำคัญในการดำรงชีวิตของผู้คนที่นี่

¹ สหรัยน้ำชนิดหนึ่ง

² นายสินสมุทร พักตร์พรหม อายุ ๗๔ ปี ชาวประมงบ้านปากยาม อำเภอศรีสงครามจังหวัดนครพนม สัมภาษณ์เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗

³ สินสมุทร พักตร์พรหม, อ้างแล้ว

“ป่าบุงป่าทามหมายถึงป่าที่หน้าฝนน้ำท่วมถึงทุกปีๆ ปีน้ำน้อยก็ท่วม น้ำหลายก็ท่วม พอน้ำแห้งหน้าแล้งมันจะไหลขึ้นมาเรียกว่าป่าบุงป่าทาม ในป่าบุงป่าทามมันมีอะไรหรือ คำว่าบุง มันเป็นเล็งกะทะนี่แหละครับ จะเก็บน้ำไม่ถึงปี จะเก็บน้ำประมาณเดือนธันวาคม มกราคมก็แห้ง ชาวบ้านได้ไปซ้อน เอาสวิงไปซ้อน เอาแยงไปซ้อน เอาสะดุ้งไปตีก็ ได้กุ้งได้หอยได้ปลาได้ปูมากินปะทั่งชีวิตในป่าบุงป่าทามมีหนอง หนองเล็กหนองน้อย คำว่าหนอง น้ำไม่แห้งตลอดปี ออกจากบุงก็หากินตามหนอง และมีกูด คำว่ากูดนี่คือ หนองน้ำที่เชื่อมต่อกับน้ำสงครามเข้ามาในกลางทาม เป็นหนองบักใหญ่ ภาษาอีสานว่า กูด นอกจากนั้นมีหน่อไม้ มีเห็ดผึ้งทาม มีสมุนไพรออยู่ในนั้น...ในป่าบุงป่าทาม ผมจะผนวกทุ่งหญ้าเข้าไปด้วย เพราะว่าทุ่งหญ้ายกกับป่าบุงป่าทามมันพื้นที่อันเดียวกัน คือ ป่าบุงป่าทามมันจะติดน้ำสงคราม ห่างออกไปจะเป็นทุ่งหญ้า...ป่าทามมีส่วนเกี่ยวข้องกับปลาจากแม่น้ำโขง ปลาที่อพยพมาในหน้าฝน มันจะมีที่อยู่ที่ยืนที่อาศัยของมัน ป่าบุงป่าทาม หมายถึงป่าที่น้ำท่วมถึงในฤดูฝน ฤดูแล้งจะแห้งลง ป่านั้นส่วนใหญ่มีต้นไม้หลายชนิด แต่ละชนิดก็มีหมากมีผลของมันเป็นอาหารปลา เมื่อน้ำแดงขึ้นมา เมษายน พฤษภาคม มิถุนายน กรกฎาคมปลาจะว่ายมาจากแม่น้ำโขงมาอาศัยอยู่ในทาม พันเลยถึงสิงหาคมน้ำจะค่อยๆ ลงและปลามันจึงกลับสู่มแม่น้ำโขง มันขึ้นมาอาศัยอยู่ในป่าบุงป่าทามเพราะมันมีที่หลบส้วมีที่อาศัย อาหารทุกประเภทมีหมด ทั้งปลากินเนื้อ ก็มีเนื้อกินคือพวกมด ไล่เดือน พวกแมลงต่างๆ มีมากมายเมื่อน้ำหลากมา การรบกวนจากคนมีน้อยเพราะป่าทามมันรกมากน้ำก็ท่วมกว้างขวางมาก ป่าทามนั้นเป็นแหล่งอาหารของปลาในทามยังมีทุ่ง หญ้าแฝก กอไม้พุ่มเป็นที่อยู่ของมด ต๊กแตน พวกปลากินผัก ก็มีผักมีผลไม้ให้กิน คือ วัฏจักรของมันระหว่างแม่น้ำโขงและแม่น้ำสงคราม”⁴

⁴ นายสินสมุทร พักตร์พรหม อายุ ๗๔ ปี บ้านปากยาม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม, การเสวนาทางวิชาการ เรื่อง “โครงการพัฒนากับผลกระทบสิ่งแวดล้อม: กรณีโครงการน้ำสงคราม” จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๔ ธันวาคม ๒๕๔๐ และสัมภาษณ์เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗

ประวัติศาสตร์ร่วมกันอันหนึ่งของชาวบ้านในชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่างของคนในวัย ๔๐ ขึ้นไป คือภาพความทรงจำเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในอดีตราว ๓๐-๔๐ ปีก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความชุ่มชื้นและขนาดอันใหญ่โตของปลาในลำน้ำสงคราม จนสามารถ “เอาหัวมาทำเฮ็ดก้อนเส้า” ได้ หรือ “ปลากระโดดเข้าเรือแนบจนเรือล่ม”⁵ ขนาดของปลาใหญ่มากจนต้องแบกใส่หลังมาจากแม่น้ำ มีค่าธรรมเนียมใช้ทำปลาไม่ได้ ต้องใช้ชวาน ชาวประมงรายหนึ่งเล่าว่า ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐ การจับปลาขนาด ๒๐-๓๐ กิโลกรัมไม่ใช่เรื่องยากเย็น นอกจากนั้น สัตว์ป่าหลายชนิดก็มีอย่างชุกชุม เช่น ควายป่า, เสือ, เก้ง, กวาง ฯลฯ

นอกจากปลา และป่าหามแล้ว เกลือยังเป็นทรัพยากรที่สำคัญอย่างยิ่งสำหรับชุมชนทุกแห่ง ในลุ่มน้ำสงครามพบหลักฐานทางโบราณคดีการผลิตเกลืออายุ ๒,๐๐๐ ปีลงมา ที่อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม ก่อนที่จะมีการตั้งถิ่นฐานถาวรในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ผู้คนจากที่อื่นได้เข้ามาต้มเกลือในช่วงฤดูแล้ง เพื่อนำไปแลกเปลี่ยนกับปลา ของป่า ข้าวเปลือก ทั้งกับชุมชนในเขตลุ่มน้ำสงครามไปถึงแม่น้ำโขง และต่อมาจึงลงหลักปักฐานเป็นชุมชนขึ้น แหล่งเกลือสำคัญที่สุดในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ได้แก่ บ่อเกลือหัวแฮด ตั้งอยู่ที่บ้านท่าสะอาด อำเภอพรเจริญ จังหวัดหนองคาย ตามตำนานท้องถิ่นเล่าว่า เจ้าพ่อแดงใช้ดินเกลือตรงนี้คลุกหัวแรดใหญ่ กั้นเนาหลังล่าได้ อันเป็นที่มาของชื่อบ่อเกลือหัวแฮด (แรดในสำเนียงอีสาน) ส่วนสถานที่ตากแรดเรียกว่าบ้านหนองหึ่ง และที่ลูกปืนวิ่งไปกลายเป็นหัวยูลูกปืน ปัจจุบันบริเวณนี้มีศาลเจ้าพ่อคำแดงตั้งอยู่ บ่อเกลือหัวแฮดและศาลเจ้าพ่อคำแดงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เสมือนศาลปู่ตาของหมู่บ้าน เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ทุกปีจะมีพิธีไหว้บ่อเกลือหรือ “เลี้ยงบ่อ” (ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๓ มกราคม ๒๕๔๐: ๙๕)

บ่อต้มเกลือ

⁵ เรือแนบ หรือ เรือผีหลอก เป็นเรือหาปลาที่ติดแผ่นสังกะสีทาสีขาว (อดีตใช้ก้านกล้วย) ไว้กับแคมเรือ ลักษณะเฉียดจุ่มลงไปในส่วนหนึ่ง เรือแนบนี้จะยึดติดกับเรืออีกลำหนึ่งด้วยแผ่นไม้ ผู้หาปลาจะนั่งอยู่ในเรือลำนี้ เรือแนบจะออกหาปลาในเวลากลางคืนราวเดือนพฤศจิกายน เวลาออกหาปลาเสียงน้ำที่ปะทะกับแผ่นสังกะสีที่ติดไว้แคมเรือเกิดเสียงดัง ทำให้ปลาตกใจกระโดดเข้าไปในเรือ จำนวนปลาชุกชุมมากจนทำให้เรือล่ม

ในยุคก่อน พ.ศ. ๒๕๐๐ การค้าขายเกลือจากบ่อเกลือหัวแฮดมีตลาดกว้างไกลมาก คือทางเหนือขึ้นไปถึงจังหวัดหนองคาย แขวงเวียงจันทน์และหลวงพระบาง ของประเทศลาว และทางใต้แม่น้ำสงครามลงไปถึงจังหวัดนครพนม, มุกดาหาร, อำเภอยะรัง จัหวัดอุบลราชธานี, แขวงสะหวันนะเขตและจำปาสักของประเทศลาว ก่อนปี พ.ศ.๒๕๖๕ ลักษณะการทำเกลือเกิดขึ้นเฉพาะฤดูแล้ง ชุมชนแรกๆ ที่เข้ามาต้มเกลือ ได้แก่ บ้านปากยาม อำเภอสรีสงคราม จังหวัดนครพนม เมื่อได้เกลือตามต้องการก็ล่องเรือกลับ (พรพนา กวียเจริญ, ๒๕๕๕: ๔๔) แต่บางครอบครัวหลังจากเข้ามาต้มเกลือก็ตัดสินใจลงหลักปักฐานก่อตั้งเป็นชุมชนมั่นคงสืบเนื่องต่อมา ได้แก่ บ้านท่าสะอาด อำเภอยะรัง จังหวัดหนองคาย ซึ่งเป็นที่ตั้งของบ่อเกลือหัวแฮด นอกจากนั้นก็มีบ้านดอนแดง ตำบลท่าก้อน อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร ชาวบ้านที่เข้ามาตั้งหมู่บ้านกลุ่มแรกเดินทางจากนครพนมมาต้มเกลือ เมื่อประมาณปี พ.ศ.๒๕๕๘ ปัจจุบันบ่อเกลือหัวแฮดยังเหลือคนต้มเกลืออยู่บ้านท่าสะอาดไม่กี่รายที่ยึดอาชีพต้มเกลือขาย

ชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามเชื่อว่า การหมักให้ปลาแดกน้ำมีรสชาดอร่อยนั้น ต้องใช้เกลือจากบ่อหัวแฮดหมักเท่านั้น ถ้าใช้เกลือทะเลปลาแดกจะเ็นไม่อร่อย ปลาแดกนอกจากจะเป็นอาหารหลักในครัวเรือนแล้ว ชาวบ้านยังนำไปแลกข้าว แลกปลา ของป่า จากหมู่บ้านอื่นๆ ทั้งในและนอกลุ่มน้ำ กล่าวได้ว่าเครือข่ายการแลกเปลี่ยนระหว่างข้าวและปลาระหว่างชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่างกับชุมชนอื่นๆ ซึ่งมักเป็นเสี้ยว (เพื่อนสนิท) และเครือญาติ เป็นเครือข่ายทางสังคมที่ใหญ่ที่สุดในยุคก่อนทศวรรษ 2500 หรือในช่วงที่ใช้ระบบเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยนเป็นหลัก และค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจการค้าในอีกสองทศวรรษต่อมา และหมดไปเมื่อเปลี่ยนเป็นระบบเศรษฐกิจการตลาดเต็มรูปแบบ

นอกเหนือจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนยังมีระบบการผลิตคือ การปลูกข้าว เมื่อชุมชนตัดสินใจตั้งถิ่นฐานจะเลือกทำเลที่เหมาะสมกับการตั้งบ้านและทำมาหากิน ชุมชนมักเลือกตั้งชุมชนในพื้นที่ที่มีป่าดงหรือป่าโคก และใกล้กับหนองน้ำ หรือลำน้ำสงคราม และตั้งบ้านเรือนบริเวณเนินสูง ในระยะแรก ชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่ก่อน เพราะการบุกเบิกพื้นที่นาต้องใช้เวลาหลายปีจึงจะสามารถทำนาได้ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีสภาพเป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ชาวนาปีจึงมักถูกน้ำท่วมเสียหาย ในอดีตชุมชนใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีอยู่อุดมสมบูรณ์ในท้องถิ่น เช่น ของป่า ปลา ไปแลกข้าวมากิน ในชุมชนที่ขาด

แคลนข้าวอย่างมาก การแลกเปลี่ยนระหว่างข้าวและปลาจะเกิดขึ้นตลอดปี แต่หลายชุมชนสามารถปรับระบบการผลิตด้วยการทำนาแซงในพื้นที่ที่ห้ามหรือใกล้กับหนองน้ำในช่วงฤดูแล้ง ต่อมาจึงปรับเปลี่ยนมาทำนาปรังเมื่อเริ่มมีการนำเครื่องสูบน้ำและรถไถเดินตามมาใช้ ในปัจจุบันการทำนาปรังมีความสำคัญอย่างมากสำหรับชาวบ้านในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

ในอดีตชุมชนปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองมากกว่า ๓๐ ชนิด ซึ่งสามารถปลูกในสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกันหลากหลาย เช่น ที่ดอน ที่น้ำท่วมขัง ที่ลุ่ม การใช้พันธุ์ข้าวที่หลากหลายนี้แสดงถึงการใช้ภูมิปัญญาปรับตัวให้สอดคล้องกับข้อจำกัดทางธรรมชาติ

ชุมชนลุ่มน้ำสงครามจึงเป็นชุมชนหาปลาและทำนา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ธรรมชาติ คือ เกลือ ปลา ป่าทาม ซึ่งผ่านการปรับตัวของชุมชนเข้ากับสภาพแวดล้อมสืบเนื่องมายาวนานกลายเป็นวัฒนธรรมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่นจนถึงปัจจุบันนี้